

Наталія СТЕФАНОВА,

orcid.org/0000-0002-8699-9219

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри загального мовознавства і германістики

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

(Київ, Україна), *stefanova.nataliya2017@gmail.com*

ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ЕТНІЧНІ КОНСТАНТИ ТА ЇХ СИНКРЕТИЧНА СЕМАНТИЗАЦІЯ В АРХАЇЧНОМУ ЯДРІ КОНЦЕПТУ ДОБРО

У статті зроблено спробу реконструювати витоки архетипних синкретичних уявлень праіндоєвропейців про ДОБРО як їхніх етнічних констант, збережених й відображених у свідомості носіїв сучасних індоєвропейських мов. Уточнено міждисциплінарні зв'язки між такими поняттями, як мова і етнос і наведено переконливі аргументи, що основним фактором для етнічної консолідації народів є мова. Прокоментовано класичні й сучасні версії щодо такої давньої етнічної спільноти, як праіндоєвропейський етнос, реальне існування якого підтверджено свідченнями як археологів, так і представників класичної лінгвокомпаративістики й індоєвропеїстики.

Доведено, що праіндоєвропейці були носіями сформованої на той час етнічної свідомості, яка була наскрізно міфологічною і синкретичною з властивою їй творчою енергією, від якої згодом розвинулися всі види духовної діяльності людини – її нащадка. Здійснено аналіз основних індоєвропейських праформ, які були виразниками міфолого-символічних першозначень, що виражали ідеї, призначені для виконання різного смислового навантаження і, переважно, протилежних смислів. Реконструйовано космогонічні джерела формування первинної семантичної бінарної діади «добро / зло», що сягає символику верху-неба і низу-землі.

Представлено індоєвропейські реконструкції, які підтверджують те, що всередині міфологічної системи уявлення про ДОБРО і його бінарний корелят ЗЛО не мали буквальних маркерів і назв, а їх первісна семантика була наскрізно синкретичною.

Зроблено попередні припущення про те, що ціннісні смисли, значимі для життя індоєвропейського етносу, зокрема і те, що вони уявляли для себе як добре і корисне, формувалися через міфологічну символіку верху-неба, за посередництва якої виражалися їхні вірування в Божественне буття, небесне створення Всесвіту, що, власне, підтверджує індоєвропейська етимологія. Звідси випливає, що первісні ціннісні уявлення про добро, пов'язані з небом, формувалися на основі уявлень про Божественне створення світу і людини, і зокрема такого процесу, що символізував кінець Хаосу і встановлення у Всесвіті певної форми, порядку, ієрархії, на базі яких складалися первісні етнічні константи ранніх індоєвропейців.

Ключові слова: етнічні константи, синкретизм першозначень, концепт ДОБРО, опозиції НЕБО-ЗЕМЛЯ, праіндоєвропейська мова.

Nataliia STEFANOVA,

orcid.org/0000-0002-8699-9219

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Postdoctoral Researcher at the Department of General Linguistics and Germanic Studies

Dragomanov National Pedagogical University

(Kyiv, Ukraine) *stefanova.nataliya2017@gmail.com*

PROTO INDO-EUROPEAN ETHNIC CONSTANTS AND THEIR SYNCRETIC SEMANTIZATION IN ARCHAIC CORE OF CONCEPT GOOD

The article attempts to reconstruct the origins of archetypal syncretic ideas of the Proto Indo-Europeans about GOOD as their ethnic constants preserved and reflected in the minds of modern Indo-European languages speakers. Interdisciplinary connections between such concepts as language and ethnicity are specified, and convincing arguments are given to support the idea that the main factor for the ethnic consolidation of the people is the language. The author comments on the classic and contemporary versions of such an ancient ethnic community as the Proto Indo-European ethnos. The real existence of this ethnos is confirmed by the testimony of archaeologists and representatives of classical linguistics and comparative studies and Indo-European studies. It was proved that the Proto Indo-European were holders of the formed ethnic consciousness at that time, which was completely mythological and syncretic with its creative energy. This caused development of all the types of spiritual activity of a person – its descendant. It was carried out the analysis of the main Indo-European archetypes, which were the expressions of the mythological and symbolic primary meanings, which expressed the ideas intended to perform various semantic sense and, predominantly, the opposite meanings. Cosmogonic sources of the formation of the primary semantic binary dyad “good / evil” have been reconstructed, it reaches the symbols of the top – sky and the bottom – ground.

Indo-European reconstructions are presented. They confirm that there are not literal markers and names within the mythological system of the notion of GOOD and its binary correlated pair EVIL and their primary semantics is completely syncretic. Preliminary made assumptions allow claiming that value senses which were significant for the life of Indo-European ethnos, in particular what they considered good and useful, were formed through the mythological symbolism of the top – sky. Their beliefs in Divine being, celestial creation of the Universe were expressed via this symbolism, and Indo-European etymology confirms such assertion. So the primitive values of good associated with heaven were formed through the concept of the Divine creation of the world and man, and particular such a process that symbolized the end of the Chaos and the establishment a certain form, order, hierarchy in the Universe, which constituted the basis of the primitive ethnic constants of the early Indo-Europeans.

Key words: ethnic constants, syncretism of the primary meanings, concept GOOD, opposition SKY – GROUND, Proto Indo-European language.

Проблема «мова і етнос» є центральною не тільки в етнографії (А. К. Байбурін та ін.) та соціології (А. Д. Маймакова), а й в етнолінгвістиці (О. Л. Березович, В. фон Гумбольдт, В. В. Жайворонок, В. В. Красних, М. І. Толстой, О.В. Тищенко), дискусія навколо якої наразі ще більше загострилася на тлі сучасних геополітичних, територіальних, міжкультурних контактів і подеколи навіть конфліктів.

У процесі міждисциплінарного обговорення цього питання спостерігаються неоднозначні тлумачення терміна «етнос», які і в лінгвістичній науці мали місце, починаючи з розвитку індоєвропейістики (Т. В. Гамкрелідзе Ж. Дюмезиль, К. Г. Красухін, В. Порциг), де і донині точаться суперечки навколо такої давньої спільноти, як праіндоєвропейці та їхніх нащадків – індоєвропейців, насамперед, у плані їхньої ідентифікації як давніх племен, давнього/их народу/ів чи давнього/их етносу/ів тощо. Попередній аналіз праць, дотичних до цієї тематики, показує, що найбільш часто вчені оперують термінами «індоєвропейський етнос і його прамова» (А. Г. Черденченко) та «група етномовно споріднених народів» (Л. Л. Залізняк).

Проте, перш ніж проаналізувати цей накопичений досвід у сфері характеристик індоєвропейців як етносу, варто звернутися до питання про те, який науковий смисл вчені вкладають у поняття етнос загалом. Одним із найбільш цитованих визначень терміна «етнос» є дефініція, запропонована Ю. В. Бромлеем, який розуміє під цим поняттям «історично сформовану на певній території сукупність людей із загальними, відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) і психіки, а також з усвідомленням своєї єдності й відмінності від всіх інших подібних утворень (тобто з наявністю самосвідомості)» (Бромлей, 1973: с. 57-58).

І якщо йдеться про індоєвропейський етнос, то, виходячи з наведеної наукової термінологічної дескрипції, саме питання локалізації індоєвропейців і пошуку їх прабатьківщини (території проживання та подальших міграцій) стало голов-

ною темою в індоєвропейських (Л.Л. Залізняк) і переважно лінгвістичних студіях (Т. В. Гамкрелідзе, І. М. Дьяконов та ін.), оскільки реконструкція мови індоєвропейської сукупності людей на основі збереженого реєстру / ресурсу / словника слів у сучасних індоєвропейських мовах, що позначають предмети побуту, географічні об'єкти, політичний і соціальний устрій суспільства, традиції, культурні, духовні та релігійні артефакти і поняття і тим самим відображають їх свідомість (і перш за все, етнічну (Лозова, 2006)), і становила головне завдання класичної лінгвокомпаративістики й індоєвропейістики.

Мета статті – реконструювати витоки архетипних синкретичних уявлень праіндоєвропейців про ДОБРО як їхніх етнічних констант, збережених й відображених у свідомості носіїв сучасних індоєвропейських мов.

Основним фактором, що визначає належність людини до того чи іншого етносу, є, передовсім, етнічна самосвідомість, про що говорив ще в далекому 1913 році засновник Казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуен де Куртене і переконував, що етнічна належність людини – це явище соціальне й культурне, [...] яке визначається свідомо й індивідуально лише самою людиною (Бодуэн де Куртене, 1913: с. 18–21).

Природний характер етнічних утворень обстоював Л. М. Гумільов, який відзначав, що в момент виникнення етнос отримує єдиний заряд енергії і, вичерпавши його, переходить або до біфуркаційного стану з навколишнім середовищем, або розпадається на частини. Саме так, на думку Л. М. Гумільова, існують у біосфері природні колективи людей із загальним стереотипом поведінки, своєрідною внутрішньою структурою, що протиставляють себе всім іншим подібним колективам (Гумилев 1990). З цього випливає, що етнос є органічною соціальною структурою, в основі якої лежить система етнокультурної інформації і транслятором якої є мова.

Зв'язки мови з культурою та історією етносу обґрунтував у своїх роботах В. фон Гумбольдт,

визначаючи мову як духовну енергію народу, як своєрідну концентрацію думок і почуттів кожного етносу (Гумбольдт, 1984: с. 348-349).

Ідеї німецького філософа про зв'язок мови зі світосприйняттям народу знайшли своє продовження в різних наукових теоріях, однією з яких є гіпотеза «лінгвальної відносності» Е. Сепіра і Б. Уорфа і згідно з якою саме мова визначає специфіку мислення народу – її носія. Ключові тези цієї гіпотези як і погляди В. фон Гумбольдта можна звести до таких положень: суспільні й етнічні об'єднання, що розмовляють різними мовами, є представниками різних світів, а не одного світу з різними етикетками. У найсучасніших теоріях когнітивної семантики такі зв'язки розкриваються в концепції Ж. Фоконьє, який пише про те, що зв'язок між мовою і світом завжди опосередкований людським мисленням, оскільки те, що називається «дійсністю», насправді є уявленнями мовців про дійсність (Fauconnier, 1994: p. 15).

Мова є продуктивною системою символів, яка відображає досвід народу, і народ несвідомо переносить встановлені мовою норми у сферу досвіду. Ці припущення якраз і стосуються сформованих *етнічних констант* – архетипів свідомості, які збережені в ній несвідомо і які транслюються наступним поколінням у вигляді ціннісних установок, смислів, норм і правил, що виражаються у кожній національній мові (Стефанова, 2018).

Ось чому, відносячи себе до того чи іншого етносу, людина прагне опанувати і мову цього етносу, бо, не знаючи національної мови, не можна повною мірою вважати себе елементом цієї національної спільноти. І реконструкція глибинних зв'язків мови і етносу показує роль мови як потужного чинника етнічної консолідації.

Розглянемо на прикладі первинної семантизації ціннісних смислів індоєвропейців, відображених у діахронічному шарі концепту ДОБРО, що становили їхні етнічні константи, зокрема морально-етичні, як продукти синкретичної міфологічної свідомості. Звернімося до праць тих учених, які послідовно вживають термін «індоєвропейський етнос», визначаючи його як сукупність людей, що мали свою мову, первинний центр своєї локалізації і подальшу гіпотетичну територію проживання, де і формувалися їхні традиції і культура, а значить, і етнічна первинна свідомість, в тому числі й первинне розуміння «добра» як морально-етичної категорії.

Так, А. Г. Чередниченко стверджує, що незважаючи на роздроблення індоєвропейської прамови (спільної мови-предка) на діалекти як явища досить раннього, в даний час не підлягає сумніву

сам факт її колишнього реального існування, а також етносу її носіїв (Чередниченко, 2014-2015: с. 8). При цьому питання про локалізацію первинного центру поширення індоєвропейської прамови (саме прамови, а не протоіндоєвропейського діалекту) і, відповідно, ареалу проживання індоєвропейського етносу, як вважає А. Г. Чередниченко, поки залишається відкритим. При цьому вчений підтримує ідею Британського дослідника Ендрю Колін Ренфрю про те, що формування прамов мовних сімей і генезис етносів їх носіїв відбувалося в центрах «неолітичної революції» (коли людство перейшло від збирання дарів природи й примітивного полювання до відтворювальних видів діяльності, тобто обробки землі й розведення свійських тварин) (Renfrew, 1989, 1990). Натомість у найновіших працях Л.Л. Залізняка, підкріплених масштабними дослідженнями різних мезолітичних пам'яток, отриманих, на його думку, переконливі археологічні факти про міграційні процеси Середньоевропейськими низинами на Схід уже в мезоліті, і навіть у фінальному палеоліті (Залізняк, 2017, с. 88).

Такої ж думки дотримується і С. В. Конча, якого цитує Л. Л. Залізняк і пише: «маємо вагомий підстави датувати індоєвропейську спільноту раннім мезолітом (VIII–VII тис. до н.е.) [...] Визначальний для індоєвропейців культурний комплекс (пастуше скотарство, курганний поховальний обряд, культ сонця-колеса, бика, коня, зброї, патріарха воїна і пастуха тощо) був ними набутий пізніше, вже після розпаду праїндоевропейської спільноти в IV–III тис. до н.е. (Конча, 2004: с. 191-203). Так чи інакше, на низинах від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра і далі до Дінця на Сході, за даними археології, антропології, гідронімії простежується культурно-історична спільнота, що почала формуватися з кінцем льодовикової доби і яка, вірогідно, брала участь у формуванні індоєвропейської сім'ї народів в якості її генетичного субстрату» (Залізняк 2017, с. 95).

Про такий же культурно-соціальний комплекс пише А. Г. Чередниченко у статті «О религии древних индоевропейцев (по итогам анализа лексико-семантического поля «религия» раннего индоевропейского праязыка)» (Чередниченко, 2014-2015), де з покликаннями на численні в цій галузі дослідження, зазначає, що на його тлі реконструйований лексикон ранньої індоєвропейської прамови характеризує світ етносу її носіїв (в якому формувалася їх етнічна свідомість і склалися первинні цінності – уточнення наше – Н.С.): найдавніші індоєвропейці жили в гористій лісовій місцевості, з великими долинами, а також

річками, озерами і болотами; з риб їм були точно відомі лосось і форель (**lak-so-s*; **lokso-*); степова зона не була звичним ареалом проживання індоєвропейців (хоча Л. Л. Залізняк останнім часом переконливо доводить це, за даними археології, а також, принаймні, за даними лінгвістики – уточнення наше – Н. С.), бо не реконструюється загальноіндоєвропейська назва трави (лише схід.-і.-с. **koi-no-*), проте наявні праіндоєвропейські етимони назв дубу і буку (**deru-*; **dreuā*: **drū-*; **bhāgo-s*); їх спосіб життя був напівкочовий, займались вони скотарством і полюванням (на диких биків) з використанням собак (**gou-*, Nom. Sg. **gōus*, Gen. **gous*; **kuon-*, **kun-*); разводили здебільшого овець (**oui-s*, Gen. Sg. **ouios*; **ueren-*); знали ячмень і, можливо, льон (**gherzd(h)-*, Gen. **ghrzd(h)-es*; **gherzdā*; **bhares-*; **li-no-*); були знайомі з технікою обробки міді (**aio-s-*), колеса й візка (**kelo-*, **kolo-*, **keklo-*, **koklo-*; **uegh-no-*); будували споруди для помешкання людей і свійських тварин (**domo-*, **domu-*; **ueik-*, **uik-*, **uoiko-*); для їхнього соціуму була характерна пуналуальна сім'я; релігійні вірування носіїв ранньої індоєвропейської прамови відповідали архаїчній стадії «безсловесного богопоклоніння». Загалом світ носіїв ранньої індоєвропейської прамови був світом войовничих мисливців і скотарів епохи енеоліту. І він був дуже суворий (Чередниченко, 2014-2015: с. 10-11).

У таких умовах формувался характер ранніх індоєвропейців і їхня етнічна свідомість, яка, за свідченням лінгвістичної і археологічної реконструкції, була міфологічною, а значить, синкретичною з властивою їй творчою енергією, від якої згодом розвинулися всі види духовної діяльності людини (Батуева, 2008: с. 10]. Як зазначає А. О. Батуева, «тотемізм, анімізм, табу були тими феноменами, які сприяли розвитку мови і культури. Саме явище табу дало можливість людині глибше усвідомити природу на тлі контрасту, оскільки контраст веде до пізнання – надає можливість розрізнити дію і протидію, біль і задоволення, приховане і явне, верх і низ, праве і ліве, тепло і холод. Язичницький ритуал був спробою зв'язатися з Божеством, наслідувати його діям, розшифрувати їх за допомогою жестів, знаків, рухів. Він об'єднував усіх членів давнього суспільства, формувал цінності, актуальні для колективу, визначав його потреби та зумовлював відповідні дії» (Батуева, 2008: с. 10).

І не викликає заперечень твердження багатьох дослідників міфологічного мислення (М. М. Маковський, В. М. Топоров, Т. В. Топорова, Т. Ців'ян, М. І. Толстой та ін.) про те, що саме ритуал, табу

та інші форми суспільного життя були спрямовані на добро й на боротьбу зі злом. І безпосередньо в руслі магічного мислення розвинулася так звані першозначення, які фактично стали попередниками розгалуженої лексико-семантичної системи індоєвропейських мов на пізніших етапах еволюції. В їх космологічних концепціях міфологічний прообраз трактується через поєднання макрокосму і мікрокосму, сягаючи основ добра і зла, життя і смерті, ентропії і гармонії тощо.

Це положення дає підстави говорити про те, що внутрішня форма слова є унікальним джерелом для свідчень давнього синкретизму ідеї та імені (Тищенко, 2000: с. 32). І в цьому плані погоджуємося з О. В. Тищенком, що в архаїчних ритуальних системах одна й та ж обрядодія одночасно і здійснюється, і описується словесною магічною формулою слова-знака й позначуваної цим словом речі. Слово стає родовим ім'ям (синкретною) цілого комплексу предметів, пов'язаних між собою семантичними асоціаціями, тому міфопоетичне трактування слова має власну специфіку, яка полягає в тому, що:

- 1) знаковому (словесному) утворенню приписується матеріальна субстанція, реальне фізичне існування, а сама назва або цілком зливається, отожднюється з позначуваною річчю, або становить її атрибут, невід'ємну фізичну частину предмета;
- 2) ноематичний компонент слова фокусується в його креативних можливостях, оскільки назва ідентична десигнату; а сам ритуальний акт номінації викликає появу певного референта (М. М. Маковський, О. В. Тищенко).

Знову ж таки, повертаючись до розуміння ролі внутрішньої форми слова, за О. В. Тищенком, яка становить той першообраз, в якому через матеріальне вираження, опредметнення перехреснюються ціннісно-смысловий, логічний та мотиваційний компоненти, апелюємо і приймаємо твердження О. О. Потєбні, який довів, що через спосіб позначення можна вийти на реконструкцію того первісного значення, образу, що лежить в основі об'єктивації, дескрипції культурно-семіотичних кодів, тобто інтеграції обрядодії, предмета, атрибута в етимологічно спільний, цілісний сигніфікат (Тищенко, 2000: с. 25).

Обстоюючи ритуальне походження мови, О. В. Тищенко говорить про те, що ритуал є вихідним локусом, в якому відбувалося становлення мови як знакової системи, поєднання позначувального з позначуваним. Ритуальна діяльність становить основу для появи наочного образного типу мислення. З точки зору свого генезису, поява ритуального виду діяльності пов'язана з сакралі-

зацією, необхідністю виконання тих чи інших дій як самодостатньої умови для передачі колективного досвіду» (Тищенко, 2000: с. 26).

Учений переконаний, що такий підхід дозволяє розглядати систему космогонічних архаїчних уявлень крізь призму вербалізованого досвіду, в якому відображені результати пізнавальної діяльності людини. Духовно-практична діяльність людини реалізується в акті номінації, внутрішній формі. Тісне злиття в цих категоріях пізнавальних та ціннісних орієнтацій простежується на рівні класифікаційно-репрезентативних мовних понять, передусім, через дериваційні моделі, що мають етнокультурну специфіку (Тищенко, 2000: с. 33-34).

Особливо цікавими в цьому аспекті є праці М. М. Маковського, в яких обґрунтовується полісемантична дистрибутивна модель співвідношення форми і змісту мовного знака (Маковський 1996). Ця модель, найбільш поширеним варіантом якої є ситуація, коли одна форма містить у собі кілька значень, дозволяє пояснити ізоморфізм сакрального та генетичного кодів, відповідно до яких у знаковому вираженні моделі світу вирізняються елементи «прихованої» семантичної структури слова, що відображають основні категорії міфологічного мислення: 1) елементи-блокатори (обереги), які не допускають появи будь-яких значень, крім тих, що зумовлені кількісно-якісною структурою слова; 2) тотемні компоненти, необхідні для існування цілісної сигніфікативної сфери одиниці; 3) табуїстичні елементи, що змінюють значення на протилежне; 4) елементи-каталізатори, які сприяють підсиленню загальної енергії слова або окремих його складників (Маковський, 1996: с. 11).

У цьому контексті розглядає джерела походження символів Дж. Тресіддер, який у своєму «Словнику символів» пише про те, що, не маючи реальних засобів боротьби зі злими силами природи, архаїчна людина створила свій світ, відмінний від реального світу. Одним із основних способів відгородитися від реального світу було прагнення не називати ті чи інші предмети й дії іменами, а користуватися численними метафорами-символами. І при цьому чимало символів мали не одне, а безліч значень, бо виражали ідеї, призначені для виконання різного смислового навантаження і, переважно, протилежних смислів. І тому так само як і символ, один і той же індоєвропейській корінь мав здатність виражати протилежні значення (Тресіддер, 2001: с. 6).

Основну первинну семантичну бінарну діаду в давньому суспільстві становили поняття «добра

і зла», поряд з такими діадами, як «чоловіче і жіноче», «вогонь і вода», «верх і низ».

І хоча ДОБРО і його бінарний корелят ЗЛО виділяються як окремі смислові поняття, однак усередині міфологічної системи вони не мають буквальних маркерів і назв, і первісна їх семантика є наскрізно синкретичною. Зокрема, що стосується первинної семантизації діахронічно-ціннісного ядра концепту ДОБРО, то етимологія назв, пов'язаних із уявленнями індоєвропейців про нього, показує, що етнічні константи в його осмисленні формувалися на основі символічного ВЕРХУ, тобто НЕБА (і, перш за все, були пов'язані з такими символами, як гори, високі дерева, птахи, хмари, повітря тощо). Однак, у зв'язку з нерозчленованістю свідомості первісної людини, один і той же об'єкт міг мати бінарну символіку. Цитуючи вже давно визнані як доведені міфологічні факти про давні уявлення первісних людей, НЕБО і ЗЕМЛЯ спочатку утворювали єдине ціле, божественну пару, союз яких послужив початком життя у Всесвіті. І у своєму дисертаційному дослідженні С. А. Борисова наводить досить переконливі етимології, що розкривають джерела семантичної мотивації символіки союзу Неба і Землі, якими є дощ, що дає життя, а також блискавка й удар метеорита (і.-е. *diu-, *deu-, *deios «of the day light» мали первісне значення денного світла», небесної сили з її метеоритами і блискавками (пор.: д.-інд. *deva*, лат. *deus*, д.-ірл. *dia* «Бог», но д.-інд. *divya*, д.-англ. *welkin* «небо», англ. *sky* «небо») (Борисова, 2006: с. 10).

Місце удару блискавки зазвичай уважалось священним. Від блискавки, тобто від шлюбу Неба і Землі, народжуються люди з особливими даруваннями. Згодом же Земля була відокремлена від Неба, і це простежується в первинній семантиці слова *ground* (земля), яке сягає і.-е. *ger-/ker- «reissen» + і.-е. *(s)ned- «reissen»; можливою є ще й така семантика англ. *ground*, пов'язана з д.-а. *rendan* «відривати, відсікати» (букв. «відірвана земля»). При цьому значення «різати, розсікати» в індоєвропейській правові закономірно переходило в семантичну діаду «верх/низ»: пор. і.-е. *ger-/ker-* «верх» + і.-е. *ned «низ»; і.-е. *er- «розсікати» + и.-е. *edh- «розсікати»; лат. *terra* «земля» < і.-е. *ter-/der- " «розсікати, відсікати» (Борисова, 2006: с. 10).

А оскільки в центрі язичницького ритуального дійства як семіотичної системи був рух і відповідні дії, які супроводжувалися жестами (згинанням рук і ніг), а також акт розривання і розсічення (жерці й учасники ритуального дійства розривали жертву на шматки, в екстазі наносили удари

один одному), то саме цей язичницький культ був покладений в основу багатьох індоєвропейських слів. Зокрема, досліджуючи семасіологічні універсалії, простежуємо етимологічні зв'язки понять «неба (верху)», «землі (низу)» з поняттям «гнути» (зокрема, верх як увігнутий купол: йдеться про небосхил): д.-англ. *heah* «високий», англ. *high* «високий», але і.-е. **leugh* «гнути», і.-е. **nek-* «гнути(ся), вигинати(ся)», але д.-англ. *nider*, д.-сакс. *Nihol* «вклонятися», укр. *низ*, *низький*. Наведені реконструкції показують, що в основі первісних уявлень про «небо (верх)» і «землю (низ)» лежали поняття «відсікати/розсікати», «різати», «гнути, вигинати»). Пор. також д.-англ. *lucan* «рвати, виривати», і.-е. *(s)*ken(d)-* «різати, здирати шкуру».

Загалом, повертаючись до індоєвропейців, А. Г. Чередниченко, покликаючись на різноманітні свідчення, наводить чималий синонімічний ряд індоєвропейських дієслів лексико-семантичного поля «різати» (близько 60), що підтверджують їх войовничий, агресивний характер і мілітарну етнічну свідомість (напр., **dā-/dē-* «різати, рвати», **dhō-* «різати, загострювати», **gleubh-* «різати», **skē-/sē-* «різати, рвати», **suēr-* «різати, колоти», **tuei-* «рубати, бити гострим знаряддям», **uen-* «бити чимось гострим, ранили» тощо) (Чередниченко, 2014-2015: с. 11).

У наведених значеннях синкретичною була первісна семантика «удару», який пов'язували як із добром, так і зі злом. Первісною людиною удар сприймався як творчий акт, який оживляє, допомагає зняти замовляння від чаклунства, запобігає хворобі тощо: пор. і.-е. **kel-* «завдавати удару», проте церк.-слов. *celiti* «лікувати», англ. *health* «здоров'є». Язичники лякали, відганяли злих духів ударами палиць, барабанным боєм. І, як наслідок, ціннісний смисл удару в первісній індоєвропейській етнічній свідомості мав очисну символіку: і.-е. **kes-* «бити», але укр. *чистий*; д.-англ. *hrinan* «бити», але і.-е. **rein* («чистий», «безгрішний»), англ. *rain* – «дощ» (зв'язок із небом; очисна функція дощу).

Зауважимо, що вперше гіпотеза про первинність і синкретизм значень «різати» / «гнути» / «бити» в індоєвропейській прамові була сформульована Т.Дж. Таккером, яка теж ґрунтувалася на міфі про створення Всесвіту (Всесвіт був створений у результаті розриву Хаосу Божеством з

подальшим встановленням Гармонії-З'єднання). І при ретельному аналізі етимологічних словників (Е. Кляйн, Ф. Клюге, В. В. Левицький, М. М. Маковський, Ю. Покорний, О. М. Трубаčov та ін.) можна припустити, що саме ці значення стали першозначеннями синкретичної природи в індоєвропейській прамові, на базі яких утворювалися всі інші конкретні й абстрактні слова, насамперед, що відображали уявлення про добро, яке пов'язували, передовсім, із верхом, тобто з небом (напр., і.-е. **kres-* «гнути», але псл. **kresati* «кресати», первісно «створювати, творити», що пов'язане із Творцем небесним; і.-е. **ijeg-* також «гнути», д.-англ. *weihs* «святий»; і.-е. **kes-* «різати», але нім. *keusch* «чистий», «цнотливий»; і.-е. **bheg-* «відрізати», але д.-інд. *bhāga-* «удача, процвітання»; гот. *maitan* «різати», але ірл. *maith* «добрий, гарний» і т. ін.).

Безпосередні семантичні паралелі з небом, Творцем/Богом і зокрема зі значенням для д. інд. *bhāga-* «удача, процвітання» простежуються і для д.-інд. *bhāgas* «той, хто дарує, Господь», д.-перс. *baga-*, авест. *baṇa* «Господь, Бог», що сягають д.-інд. *bhājati*, *bhājatē* та їхніх першозначень «наділяє, ділить», авест. *baṇsaiti* «бере участь» та ін. першозначень д.-інд. *bhāgas* «той, хто наділяє», яке синкретично пов'язувалося з «надбанням, щастям», а авест. *baṇa-*, *baga-* – з «долею, участю» ... (Фасмер, 2004).

Наведені індоєвропейські реконструкції дають підстави зробити попередні висновки про те, що ціннісні смисли, значимі для життя індоєвропейського етносу, зокрема і те, що вони уявляли для себе як добре і корисне, формувалися через міфологічну символіку верху-неба, за посередництва якої виражалися їхні вірування в Божественне буття, небесне створення Всесвіту, що, власне, підтверджує індоєвропейська етимологія: пор. ірл. *spēir* «небо», але лат. *sper-ma*; д.-англ. *heofon* «небо», але норв. діал. *høve* «народжувати»; лат. *coelum* «небо», але д.-інд. *kula-* «рід, нащадки».

Звідси впливає, що первісні ціннісні уявлення про добро, пов'язані з небом, формувалися через поняття Божественного творіння світу і людини, і зокрема такого процесу, що символізував кінець Хаосу і встановлення у Всесвіті певної форми, порядку, ієрархії, які й були покладені в основу первісних етнічних констант ранніх індоєвропейців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байбурин А. К. Ритуал: свое и чужое / А. К. Байбурин // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л. : Наука, 1990. – С. 3–17.
2. Батуева А.А. Мифологема добра и зла в индоевропейских языках: дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Алёна Александровна Батуева. – Москва, 2008. 193 с.
3. Березович Е. Л. Язык и традиционная культура. Этнолингвистические исследования / Елена Львовна Березович. – М. : Индрик, 2007. 600 с.
4. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Национальный и территориальный признак в автономии / И.А. Бодуэн де Куртенэ. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. 84 с.
5. Борисова С. А. Метафоры «неба» и «земли» в германских языках (на индоевропейском фоне) // автореф. дисс. ... канд. филол. наук: Специальность: 10.02.20 «Сравнительно-историческое, сопоставительное и типологическое языкознание» / Светлана Анатольевна Борисова. – Москва, 2006. 26 с.
6. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Юлиан Владимирович Бромлей. Научная монография. – М.: Наука, 1973. 285 с.
7. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : в 2 т. / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – Т. 1–2.
8. Гамкрелидзе Т. В. История происхождения индоевропейских языков / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов // В мире науки. – 1990. – № 5. С. 66–73.
9. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт : [пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1984. 400 с.
10. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Лев Николаевич Гумилев. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. 526 с.
11. Дьяконов И. М. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки / И. М. Дьяконов // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : Тезисы и доклады конференции. – М. : Наука, 1984. – Ч. 2. С. 3–20.
12. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев [пер. с франц. Т.В. Цивьян] / Жорж Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. 234 с.
13. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – № 5 – 2001. С. 48–63.
14. Залізник Л. Л. Етно-генетичні витоки найдавніших індоевропейців Європи / Л. Л. Залізник // Україна й українство в етнокультурних процесах: зб. наук. праць / уклад. В. Д. Баран, Л. Л. Залізник, С. С. Наливайко. – Київ : НДІУ, 2017. С. 87–102.
15. Залізник Л. Л. Мезолітичні витоки перших індоевропейських культур Європи за даними археології / Л. Л. Залізник // Археологія. – 2016. – № 3. С. 3-17.
16. Конча С.В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоєвропейістики) / С. В. Конча // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – Київ, 2004. С. 191-203.
17. Красных В. В. Этнолингвистика и лингвокультурология / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. 284 с.
18. Красухин К. Г. Введение в индоевропейское языкознание. – Москва: Издательский центр «Академия», 2004. 320 с.
19. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку / О. М. Лозова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – № 12. С. 162-168.
20. Маймакова А.Д. Язык и этнос: этносоциальный аспект // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 3–1. С. 123-127.
21. Маковский М. М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / Марк Михайлович Маковский. – М. : Русские словари, 1996. 330 с.
22. Маленкова А. А. Система обозначений добра и зла в русском языке: структурно-смысловый анализ семантического поля: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Маленкова Аксиния Авенировна. – М., 2004. 197 с.
23. Мэллори Дж. П. Индоевропейские прародины // Вестник Древней Истории. 1997. № 1. С. 61 – 82.
24. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области / Вальтер Порциг ; [пер. с нем. Л. Брауде и В. Павлов ; под. ред. и с предисл. А. В. Десницкой]. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. 332 с.
25. Стефанова Н.О. Концептосфера як ментальне структурування етнічних констант і культурно-ціннісних домінант / Н.О. Стефанова // Актуальні питання іноземної філології: наук. журн. / редкол.: І.П. Біскуб (гол.ред.) та ін. – Луцьк: Східноєвроп. Нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. – № 8. С. 285-292.
26. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі: Монографія / Олег Володимирович Тищенко. – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. 236 с.
27. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой. – М. : Индрик, 1995. 509 с.
28. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического / Владимир Николаевич Топоров. – М. : Прогресс, 1995. 624 с.
29. Топорова Т. В. Об антропоцентризме древнегерманского космогонического мифа / Т. В. Топорова // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М. : Индрик, 1999. С. 252–261.
30. Топорова Т. В. О древнеисландских формулах хаоса и конца мира и их индоевропейские соответствия / Т. В. Топорова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. С. 48-51.
31. Топорова Т.В. Об оппозиции «темный мир» / «светлый мир» в древнегерманской космогонии / Т.В. Топорова // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. С. 39–48.

32. Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – Пер. с англ. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2001. 448 с.
33. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / пер. с нем. О. Н. Трубачёва. 4-е изд., стереотип. М.: Астрель – АСТ, 2004. Т. 1. 588 с.; Т. 2. 671 с.; Т. 3. 830 с. Т. 4. 860 с.
34. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1987. 297 с.
35. Шрадер О., Индоевропейцы / О. Шрадер; пер. с нем.: Ф. И. Павлов; под ред., со вступ. ст.: А. Л. Погодин. – 2-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2003. 212 с.
36. A Short Etymological Dictionary of Modern English / Eric Partridge. Routledge, 1977. 992 p.
37. An etymological dictionary of modern English / ed. E. Weekley, M.A. London: J. Murray, 1921. 868 p. URL: <https://archive.org/details/etymologicaldict00weekuoft>.
38. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages. – 2nd ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 1994. 240 p.
39. Gray R. D., Atkinson Q. D. Language tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature. № 426. 2003. P. 435–439.
40. Klein's Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language / ed. E. Klein. Amsterdam; London; New York: ELSEVIER PUBLISHING COMPANY, 1966. 1776 p.
41. Makkay J. A Neolithic Model of Indo-European Prehistory // The Journal of Indo-European Studies, 1992. Vol. 20. № 3&4. P. 193–238.
42. Renfrew C. The Origins of Indo-European Languages // Scientific American, 1989. № 10. P. 106–114.
43. Renfrew C. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. N. Y.; Cambridge; Port Chester; Melbourne; Sydney, 1990. 368 p.
44. Sherrat A.G. and Sherrat S. The Archaeology of Indo-Europeans: An Alternative View // Antiquity, 1988. № 62 (236). P. 584–595.
45. The Barnhart Concise Dictionary of Etymology / ed. Robert K. Barnhart. N.Y.: Harper Resource, 1995. 916 p.
46. Tucker T.G. Notes on Indo-European etymologies. Halle, 1930.
47. Zvelebil M. Indo-European Origins and the Agricultural Transition in Europe // Whither archaeology? Papers in Honour of E. Neustupny. Praha, 1995. P. 173–203.

REFERENCES

1. Batueva A. A. Mifologema dobra i zla v indoevropskikh yazykakh [The mythologem of good and evil in Indo-European languages]. dis.kand.filol.nauk: 10.02.20. Moscow, 2008. 193 p. [in Russian]
2. Bayburin A. K. Ritual: svoe i chuzhoe [Ritual: own and others]. Folklore and ethnography. Problems of reconstruction of the facts of traditional culture. L.: Nauka, 1990. P. 3–17. [in Russian]
3. Berezovich E. L. Yazyk i tradicionnaya kul'tura. Etnolingvisticheskie issledovaniya [Language and traditional culture. Ethnolinguistic research]. M.: Indrik, 2007. 600 p. [in Russian]
4. Boduen de Kurtene I. A. Nacional'nyy i territorial'nyy priznak v avtonomii [National and territorial sign in autonomy]. SPb.: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1913. 84 p. [in Russian]
5. Borisova S. A. Metafori «neba» i «zemli» v germanskikh yazykakh (na indoevropskom fone) [Metaphor of heaven and earth in Germanic languages (on the Indo-European background)]. aftoref. dis.kand. filol. nauk: 10.02.20. Moscow, 2006. 26 p. [in Russian]
6. Bromley Yu. V. Etnos i etnografiya [Ethnos and ethnography]. Research work (monograph). M.: Nauka, 1973. 285 p. [in Russian]
7. Civ'yan T. V. Lingvisticheskie osnovy balkanskoy modeli mira [Linguistic basics of Balkan model of the world]. M.: Nauka, 1987. 297 p. [in Russian]
8. D'yakov I. M. Sravnitel'noe yazykoznanie, istoriya i drugie smezhnye nauki [Comparative linguistics, history and other allied sciences]. Linguistic reconstruction and the most ancient history of the East: Abstracts and reports of the conference. M.: Nauka, 1984, T. 2. P. 3–20. [in Russian]
9. Dyumezil' Zh. Verhovnye bogi indoevroyeycev [The Supreme Gods of the Indo-Europeans]. M.: Nauka, 1986. 234 p. [in Russian]
10. Fasmer M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka: v 4-h t. [Etymological dictionary of Russian language in 4 volumes]. M.: Astrel' — AST, 2004. T. 1. 588 p.; T. 2. 671 p.; T. 3. 830 p.; T. 4. 860 p. [in Russian]
11. Gamkrelidze T. V. Indoevropskiy yazyk i indoevroyeycy v 2 t. [Indo-European language and Indo-Europeans in 2 volumes]. Tbilisi: Publishing House of Tbilisi University, 1984. T. 1–2. [in Russian]
12. Gamkrelidze T. V. Istoriya proishozhdeniya indoevropskikh yazykov [The history of the origin of Indo-European languages]. In the world of science. 1990. № 5. pp. 66–73. [in Russian]
13. Gumilev L. N. Etnogenez i biosfera Zemli [Ethnogenesis and biosphere of Earth]. L.: Gidrometeoizdat, 1990. 526 p. [in Russian]
14. Humboldt V. O razlichii stroeniya chelovecheskikh yazykov i ego vliyaniya na duhovnoye razvitiye chelovechestva. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu [About the difference in the structure of human languages and its influence on spiritual development of Humanity. Selected works on linguistics]. M.: Progress, 1984. 400 p. [in Russian]
15. Koncha S.V. Perspektivi etnogenetichnih rekonstrukciy za kam'yanoi dobi. (Materiali indoevroyeystiki) [Prospects of ethnic and genetic reconstructions in Stone Age]. Stone Age of Ukraine. Kyiv, 2004, № 5. P. 191–203. [in Ukrainian]
16. Krasnyh V. V. Etnolingvistika i lingvokul'turologiya [Linguistics and cultural linguistics]. M.: Gnosis, 2002. 284 p. [in Russian]

17. Krasuhin K. G. Vvedenie v indoeuropeyskoe yazykoznanie [Introduction to Indo-European linguistics]. M.: Izdatel'skiy centr «Akademiya», 2004. 320 p. [in Russian]
18. Lozova O. M. Psihosemantika etnichnoi svidomosti: problemi y tendencii rozvitku [Psychosemantics of ethnic consciousness: problems and tendencies of development]. Research bulletin of the UNESCO department K.: Vid. centr KNLU, 2006, № 12. P. 162–168. [in Ukrainian]
19. Makovskiy M. M. Yazyk – mif – kul'tura. Simvoly zhizni i zhizn' simvolov [Language – Myth – Culture. Symbols of life and life of symbols]. M.: Russkie slovari, 1996. 330 p. [in Russian]
20. Malenkova A. A. Sistema oboznacheniy dobra i zla v russkom yazyke: strukturno-smyslovoy analiz semanticheskogo polya [System of designation of good and evil in the Russian language: structural and notional analysis of the semantic field]. dis. kand. filol. nauk: 10.02.01. Moscow, 2004. 197 p. [in Russian]
21. Maymakova A. D. Yazyk i etnos: etnosocial'nyy aspekt [Language and ethnos: ethnic and social aspect]. International magazine of applied and fundamental research, 2015, № 3-1. P. 123–127. [in Russian]
22. Mellori Dzh. P. Indoeuropeyskie prarodiny [Indo-European ancient families]. Bulletin of Ancient History, 1997. № 1. P. 61–82. [in Russian]
23. Porcig V. Chlenenie indoeuropeyskoy yazykovoy oblasti [Division of Indo-European language area]. M.: Editorial URSS, 2003. 332 p.
24. Shrader O. Indoeuropeytsy [Indo-Europeans]. M.: Editorial URSS, 2003. 212 p.
25. Stefanova N. O. Conceptosfera yak mental'ne strukturuvannya etnichny'x konstant i kul'turno-cinnisny'x dominant [Conceptual sphere as mental structuring of ethnic constants and cultural value]. Aktual'ni py'tannya inozemnoyi filologiyi: nauk. zhurn. Lucz'k: Sxidnoyevrop. Nacz.. un-t im. Lesi Ukrayinky, 2018. P. 285–292. [in Ukrainian]
26. Tischenko O. V. Obryadova semantika u slov'yans'komu movnomu prostori: Monografiya [Ritual semantics in Slavonic linguistic domain: monograph]. K.: KDLU, 2000. 236 p. [in Ukrainian]
27. Tolstoy N. I. Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnologivstike [Language and folk culture. Essays on Slavonic mythology and ethnolinguistics]. M.: Progress, 1995. 509 p. [in Russian]
28. Toporova T. V. Ob antropocentrizme drevnegermanskogo kosmogonicheskogo mifa [About anthropocentrism of old Germanic cosmogenic myth]. Logical analysis of the language. Image of a man in culture and language. M.: Indrik, 1999. P. 252–261. [in Russian]
29. Toporova T. V. O drevneislandskih formulah haosa i konca mira i ih indoeuropeyskie sootvetstviya [About old Iceland formula of chaos and the end of the world and their Indo-European correspondences]. Linguistics issues, 1994. № 4. P. 48–51. [in Russian]
30. Toporova T. V. Ob oppozicii «temnyy mir» / «svetlyy mir» v drevnegermanskoy kosmogonii [About opposition «dark world» / «bright world» in old Germanic cosmogony]. Linguistic issues, 1998, № 2. P. 39–48. [in Russian]
31. Toporov V. N. Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Issledovaniya v oblasti mifopoeticheskogo [Myth. Ritual. Image. Research in myth and poetic]. M.: Progress, 1995. 624 p. [in Russian]
32. Tresidder Dzh. Slovar' simvolov. M.: FAIR-PRESS, 2001. 448 p. [in Russian]
33. Zaliznyak L. L. Etno-genetichni vitoki naydavnishih indoeuropeytsiv Evropi [Ethnic and genetic origins of Proto Indo-Europeans]. Ukraine and Ukrainians in ethnic and cultural processes. Kyiv, 2017. P. 87–102. [in Ukrainian]
34. Zaliznyak L. L. Mezolitichni vitoki pershih indoeuropeys'kih kul'tur Evropi za danimi arheologii [Mesolithic origins of Proto Indo-European cultures based on archeology data]. Archeology, 2016. № 3. P. 3–17. [in Ukrainian]
35. Zhayvoronok V. V. Ukraïns'ka etnolingvistika : deyaki aspekty doslidzhen' [Ukrainian ethnolinguistics: some aspects of the research]. Linguistics, 2001. № 5. P. 48–63. [in Ukrainian]
36. A Short Etymological Dictionary of Modern English / Eric Partridge. Routledge, 1977. 992 p.
37. An etymological dictionary of modern English / ed. E. Weekley, M.A. London: J. Murray, 1921. 868 p. URL: <https://archive.org/details/etymologicaldict00weekuoft>.
38. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages. – 2nd ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 1994. 240 p.
39. Gray R. D., Atkinson Q. D. Language tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin // Nature, 2003. № 426. P. 435–439.
40. Klein's Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language / ed. E. Klein. Amsterdam; London; New York: ELSEVIER PUBLISHING COMPANY, 1966. 1776 p.
41. Makkay J. A Neolithic Model of Indo-European Prehistory // The Journal of Indo-European Studies, 1992. Vol. 20. № 3&4. P. 193-238.
42. Renfrew C. The Origins of Indo-European Languages // Scientific American, 1989. № 10. P. 106-114.
43. Renfrew C. Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. N. Y.; Cambridge; Port Chester; Melbourne; Sydney, 1990. 368 p.
44. Sherrat A.G. and Sherrat S. The Archaeology of Indo-Europeans: An Alternative View // Antiquity, 1988. № 62 (236). P. 584–595.
45. The Barnhart Concise Dictionary of Etymology / ed. Robert K. Barnhart. N.Y.: Harper Resource, 1995. 916 p.
46. Tucker T.G. Notes on Indo-European etymologies. Halle, 1930.
47. Zvelebil M. Indo-European Origins and the Agricultural Transition in Europe // Whither archaeology? Papers in Honour of E. Neustupny. Praha, 1995. P. 173–203.